Ritter Krisztián

A helyi (gazdaság)fejlesztés meghatározói

Bevezetés

A helyi gazdaságfejlesztés jelentősége és aktualitása az utóbbi két és fél évtizedben lezajlott folyamatok fényében megkérdőjelezhetetlen a közép- és kelet-európai régiók fejlődése szempontjából. *„A helyi gazdaságfejlesztés (LED) célja, hogy kiépítse egy térség gazdasági kapacitását annak érdekében, hogy biztosítsa a térség gazdasági jövőjét, és a népesség megfelelő életszínvonalát. Ez egy olyan folyamat, melyben az állami és az önkormányzati, a vállalkozói és a magánszektor partnerei közösen dolgoznak azért, hogy kedvezőbb feltételeket teremtsenek a gazdasági növekedés és a munkaerőpiac számára”* (Swinburn G. et al. 2004, 11. o.). *A helyi gazdaságfejlesztés… a helyi gazdaság életébe történő… tudatos beavatkozás*” (*Mezei* 2006a: 93. o.), amit *„a globalizáció erősödése erősített meg*” (*G. Fekete* 2002: 125. o.) A világgazdaság globalizálódásának fokozódása, a kiéleződő területi verseny, az egyre komplexebb üzleti környezet megteremtésének fontossága helyezik előtérbe a helyi erőforrásokra építő, az adott térség szereplőit összefogó és koordináló, alulról építkező helyi gazdaságfejlesztési stratégia kidolgozásának, megvalósításának igényét. Vannak országok, melyek ezen a területen már alaposabb tapasztalattal rendelkeznek, és vannak olyanok, mint az Európai Unióhoz (EU) később csatlakozó országok - például Románia és annak régió, területei - ahol a sikeres akciók és a jó gyakorlatok (best practice) összegyűjtése, elemzése nagy segítséget jelenthet a további beavatkozások szempontjából. A helyi gazdaságfejlesztés a vidéki térségek, a vidékfejlesztés számára is kiemelt terület, hiszen az Unió megközelítése alapján *„a szélesebb vidéki gazdaságra vonatkozó intézkedéseket lehetőleg helyi fejlesztési stratégiákon keresztül kell végrehajtani*” (EC 2005: 5. o.).

Lokális erőforrások, helyi közösség, helyi gazdaságfejlesztés

Elsődleges feladatként jelenik meg a sokszereplős területi verseny résztvevőinek összefogása, koordinálása. Ezek *Lengyel* (2003) szerint a helyi önkormányzatok, a gazdasági önkormányzatok (gazdasági kamarák, vállalkozói szövetségek, szakmai testületek), a tudás-transzfer intézmények (felsőoktatás, szakképzés, stb.) és a fejlesztési ügynökségek. *Sprenger* (2001) közintézményeket, vállalatokat és szövetségeseiket, valamint egyéneket és csoportjaikat különíti el. *Swinburn és*

társai (2004) állami, magán és helyhatósági/közösségi szektort azonosítanak. Már a vidékfejlesztéssel kapcsolatban *Kulcsár* (2006) és *Madarász* (1998) önkormányzati, gazdasági (vállalkozói), társadalmi (civil) „háromszögről" ír. Mindezek alapján, az alulról építkező fejlesztések terén, az 1. táblázatban összefoglalt szereplők együttműködése körvonalazható.

Nemzetközi tapasztalatok (*European Foundation*… 1999, *Lowe et al.* 1995, *Terluin és Post* 2001) azt mutatják, hogy ezeknek a szereplőknek az állandó együttműködése során formálódó, az érdek-ellentéteket megfelelően kezelő, alulról szerveződő gazdaságfejlesztési programok lehetnek csak tartósan sikeresek. A globalizációs folyamatokhoz való alkalmazkodásnak a klasszikus termelési tényezők mennyisége és minősége csak az egyik előfeltétele. A másik adaptációs kritérium adott terület szervezetei és intézményei közötti kapcsolatok jellege, a közös célkitűzések intézményesülésének lehetősége, a helyi ösztönzök, a kollektív döntések előkészítése, a társadalmi konszenzus (*Pálné* 1999). Ez az új versenyképességi tényezőcsoport azt jelzi, hogy a helyi fejlődés sikere már nem csupán szűk gazdasági szempontokon múlik, hanem a területi fejlődésben érdekelt szereplők szoros koalíciójától, intézményes együttműködésétől is függ (*Horváth* 2000).

1. Táblázat: A gazdaságfejlesztés és a területi verseny lehetséges szereplőinek főbb csoportjai

Állam és Közintézmények	Vállalati vagy magán szektor	Közösségek, csoportok
Kormányzati intézmények - regionális - megyei - helyi Helyi önkormányzatok - képviselőtestületek és hivatalaik - térségi szövetségek Közszolgáltatásokat végzők - iskolák, egyetemek - szociális, egészségügyi intézmények - kutató intézetek	Pénzintézetek - bankok és pénzügyi csoportok - takarékszövetkezetek Termelő szektorok - kereskedelmi és iparkamarák - nagyvállalatok - részvénytársaságok - KKV-k, mikrovállalkozások - szövetkezetek Szolgáltató vállalatok - média - magán szolgáltatók	Területi szervezetek - társulások - egyesületek Kulturális szervezetek - társaságok - szociális és vallási szervezetek Civil szervezetek, NGO-k Érdekcsoportok, szakmai szövetségek
	- szakszervezetek - fejlesztő csoportok	

Forrás: Sprenger (2001) valamint Swinburn és társai (2004) alapján saját szerkesztés, 2015

Ennek az intézményesült formának tapasztalataink és a szakirodalom szerint (*Mezei* 2006b, *Swinburn et al*. 2004, *Pap* 2007, *Ritter* 2000) leggyakoribb formája a kistérségi társulás, melyben a többi szereplő (civil és vállalkozó szféra) szervezetlensége miatt, a helyi önkormányzatoknak van nagyon fontos koordinációs, kezdeményező, ösztönző, közvetítő szerepe. A vidéki területek fejlesztésével kapcsolatosan az önkormányzatok szerepét, azok innovativitásának fontosságát, a nemzetközi tapasztalatok (pl. *Douglas* 2005, *Martin* 2001) kifejezetten hangsúlyossá teszik. Ugyanakkor osztható *Lengyel* (2003) véleménye, aki - miközben szintén fontosnak tartja a helyi érdekeket kifejezni tudó decentralizált intézményeket, intézményrendszert - megállapítja, hogy ezt az összetett feladatot egyetlen döntési központ sokszor nehezen tudja megoldani.

Ezen fajta szerepkör betöltésére a térségi hálózatok nyújthatnak még megoldást (ld. *Leader+* 2005, *Lowe et al.* 1995), melyek a különböző szervezetek (vállalatok, közintézmények közti hálózatok) és személyek (társadalmi hálózat) összekapcsolására alkalmasak. *Bebbington és Perreault* (1999) a társadalmi tőke és a társadalmi hálózatok szerepét azért hangsúlyozza, mert az alapvetően befolyásolja a többi erőforráshoz való hozzáférést, és ezáltal a helyi fejlesztés lehetőségeit. *Kulcsár* szerint pedig, a hálózatok működése egyben új erőforrásokat is létrehoz, melyek az egyes térségek értékének növelésére fordíthatók (*Kulcsár* 2008).

Kutatások kimutatták, hogy a települések méretük, adottságaik, önkormányzati menedzsmentjük függvényében eltérőképpen használják ki a szabályozási háttérből adódó, és a települési adottságokhoz kötődő lehetőségeket (ld. *Mezei* 2006b). Az aktívabb, eredményesebb példák többségében a nagyobb városok köréből kerülnek ki, a kisebb lakosságszámú településekre sokszor magának a fejlesztési kezdeményezésnek a hiánya jellemző. A kistérségi szerveződésekkel kapcsolatban *Rechnitzer* (2007) is a kisvárosi központok fejlesztésének fontosságát hangsúlyozza. *Garamhegyi és Révész* (2000), valamint *Kozma* (2002) szintén úgy gondolja, hogy elsősorban egy-egy nagyobb településre, annak vonzáskörzetére támaszkodva kell megteremteni a gazdasági, társadalmi, intézményi szereplők együttműködését. Ez Erdélyben, ahol sokszor kis települések alkotnak egy Községet, illetve ahol a központi település és a községi települések között - több okból kifolyólag - nincs meg a kellő szintű együttműködés, valamint olyan esetekben, ami már Magyarország tekintetében is gyakran előforduló probléma, jelesül hogy a központi településnek sincsenek ténylegesen működő centrális szerepei, szolgáltatásai, funkciói, ennek az együttműködésnek az alapjai kevésbé egyértelműek.

Swinburn és társai szerint, mivel a vállalatok működését és stratégia alkotását a vállalati verseny határozza meg, a lokális szint nemigen lehet alkalmas annak befolyásolására, legfeljebb csak korlátozottan. Az alulról-szerveződő gazdaságfejlesztés során a mikrogazdasági alapokat kell megteremteni és tudatosan erősíteni, emiatt a helyi gazdaságfejlesztés elsősorban a mikrogazdasági üzleti környezet minőségének javítására törekszik (*Swinburn et al*. 2004). Ezen túlmenően persze nem tekinthetünk el attól sem, hogy a felső szintek (akár regionális, akár nemzeti) szerepe, koordinációs és összefogó tevékenysége továbbra is igen fontos (*Terluin és Post* 2001). Ugyanakkor *G. Fekete* felhívja már a figyelmet, hogy ennek a fejlesztésnek a során érdemes ügyelni a helyi adottságok, a lokális versenyelőnyök megőrzésére is (*G. Fekete* 2005). A Regionális Gazdaságtani és Vidékfejlesztési Intézetében folytatott kutatási tevékenységekből kiindulva, a lokális adottságokra alapozott, de a regionális vagy nemzeti szintű koordinációra (is) támaszkodó fejlesztések kihangsúlyozásával teljes mértékben egyetértünk.

A vidéki területekkel kapcsolatban, és a fentiekkel összhangban, mindenképpen ki kell emelni az endogén fejlesztés fontosságát, mely az exogén, kívülről meghatározott, elsősorban (állami) támogatásokra hagyatkozó, egyetlen szektorra - a mezőgazdaságra - alapozó, a vidéki területeket az urbanizálódás és az iparosítás ellensúlyozásaként befolyásoló modellt váltotta fel. Ez a korábbi modell a gazdasági, társadalmi, kulturális, és politikai marginalizálódás és perifériálitás felszámolására irányult, a gazdasági és társadalmi struktúrák erősítésével, a regionális, nemzeti és nemzetközi piacokhoz történő integrálódás elősegítésével, de egyértelműen az agrárgazdaság bázisán (*European Foundation*… 1999). Ebben a megközelítésben - a mezőgazdaság valamint a vidék városoktól való függését hangsúlyozva - a vidéki területek az ipari és szerviz szolgáltatásokat koncentráló városi területek kiszolgálójaként (*hinterland*) jelennek meg, miközben élelmiszerrel, erőforrásokkal, munka- és vásárlóerővel látják el azokat (*Kulcsár* 2006, *Terluin és Post* 2001).

Miután az 1980-as évek elejére kiderült, hogy ez a külső függőséget okozó, kívülről meghatározott, kizárólagos területeket és szereplőket támogató, a kulturális és környezeti sajátosságokat megszüntető modell nem képes a vidéki gazdaság és népesség stabilizálására, a hangsúly az alternatív foglalkoztatási lehetőségek, a vidéki beruházások, a vidéki infrastruktúra erősítése, a szállítási és kommunikációs lehetőségek megteremtése, a szolgáltatások elérhetősége, a helyi vállalkozások erősítése, valamit a vidéki helyi közösségek megerősítése/kihasználása felé tolódott el. Ennek során az endogenitás dimenziója, mint a vidékfejlesztést domináló földrajzi és a gazdasági faktor, elsősorban két nemzetközi fejlesztési

szervezet tevékenysége – a Világbank egyes projektjei és a FAO vidékfejlesztési törekvései – nyomán nyert teret, és később a regionális fejlesztésekkel kapcsolatban is elterjedt elméletté vált (ld. *Káposzta* 2007, *Rechnitzer* 1998). Az endogén elmélet szerint a fejlesztés akkor lehet eredményes, ha adott terület helyi (természeti, gazdasági, humán, kulturális) erőforrásaira alapoz (*Kulcsár* 2006, *Ploeg és Dijk* 1995), ha a regionális és globális hálózatokhoz való kapcsolódást teszi lehetővé (*Lowe et al.* 1995), teret ad a helyi részvételnek (*participation*) és a helyi kezdeményezéseknek (*Cernea* 1992, *Rahman* 1993). Eközben, az önerős fejlesztés révén hosszú távon elszakad a külső támogatás okozta függőségtől, és a fenntartható fejlődést szolgálja (*Murdoch* 1995). *Terluin és Post* (2001) valamint *Kulcsár* (2006) alapján, meghatározó a helyi erőforrások (*local resources*), a helyi tevékenységek (*local activities*) és a helyi szereplők (*local actors*) fontossága, valamint az integrált megközelítés. *Kulcsár* a helyi részvétel kapcsán kiemeli még a szubszidiaritás - mint a vidékfejlesztést meghatározó társadalmi dimenzió - fontosságát is, amit a helyi közösség önszerveződése és érdekérvényesítő képessége határoz meg (*Kulcsár* 2008), és ami nagyban befolyásolja a fejlesztés jellegét (2. táblázat).

2. Táblázat: A vidékfejlesztés gazdasági és társadalmi jellege

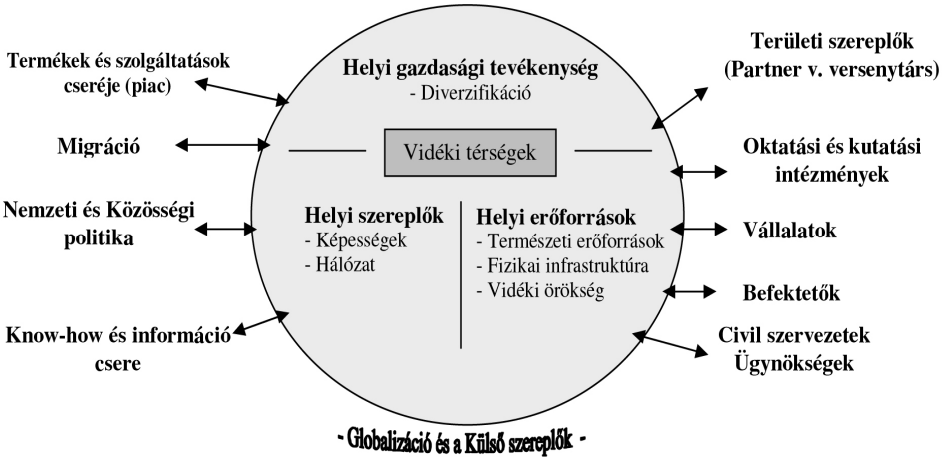
Gazdasági dimenzió - fejlődés	**Társadalmi dimenzió - Szubszidiaritás**	
	Magas	***Alacsony***
Dominánsan Endogén	A szereplők együttműködésén alapuló, az ember, a közösség, a lokális társadalom és gazdaság központú (bottom - up) fejlesztés	Helyi elit, „kiskirályok" által irányított, véghezvitt fejlesztés
Dominánsan Exogén	Konfliktusok mentén végbemenő, kierőszakolt, nem szerves fejlesztés	Központosított, külső központokból vezérelt, top - down fejlesztés

Forrás: Kulcsár 2008

McGuire és társai az Egyesült Államokban végzett empirikus kutatásuk tapasztalatai alapján, szintén a helyi társadalom szerepét, a helyi részvételre alapozott stratégiai tervezés kapacitásnövelő hatását emelik ki, mely szerintük egyértelműen sikeresebb fejlesztési lehetőségeket teremt a vidéki, városhiányos területek számára (*McGuire et al.* 1994).

Az endogén fejlesztés tehát lokálisan meghatározott, szem előtt tartja a helyi értékeket, az érintettek helyben határozzák meg a fejlesztési alternatívákat, lokális kontroll működik a fejlődési folyamat fölött, és a fejlődés hasznait visszatartják a lokalitáson belül. Ugyanakkor a globalizáció erősödésével, az IKT fejlődésével a külső tényezők és aktorok (1. ábra) szerepe továbbra is meghatározó, ezért a helyi és külső hálózatokhoz való kapcsolódás[1] egyaránt fontos (*Kulcsár* 2008, *Lowe et al.* 1995, *Terluin és Post* 2001). Ebben a megközelítésben az exogén modell bizonyos elemei keverednek az endogén modellel.

1. ábra: Vidéki térségek erőtere és kapcsolatai a globális környezetben

Forrás: Terluin és Post (2001) kiegészítésével saját szerkesztés, 2007

Megjegyzésként fontos, hogy a tanulmánykötetben bemutatott projektek kapcsán is felhívtuk a figyelmet annak fontosságára, hogy minden egyes helyi fejlesztést a szélesebb értelemben vett (térségi - regionális - nemzeti - globális) környezetbe kell belehelyezni, működtetni, ennek hiánya a hosszú távú működést, és a felhasznált források megtérülését kérdőjelezheti meg.

Moseley (2003) a helyi fejlesztések fontosságával és értelmezésével kapcsolatban már konkrétan párhuzamba állítja a helyi- és vidékfejlesztést. Ennek során öt fontos tényezőt, argumentumot különít el:

[1] *De Haan* (2000), aki a fenntartható vidéki megélhetési stratégiák, a globalizáció és a lokalizáció összefüggését kutatta, ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy a lokális lehetőségeken alapuló stratégiák szorosan kötődnek a globális környezethez, attól nagymértékben függnek (pl. a lokális, helyspecifikus termékek értékesítése a már globális piacon).

1. **Helyi sokszínűség**: definíció szerint minden vidéki terület szórványos népességgel és nyílt vidéki tájjal rendelkezik, ám a gazdasági és szociális körülményeik, problémáik, szükségleteik és fejlesztési lehetőségeik jelentősen eltérőek, ami a gyakorlatban helyi érzékenységet követel.
2. **Egymásba fonódó vidéki problémák**: ezeket egy középszinten kell megcélozni, valahol a nemzet vagy régió, és a falu vagy község (kommuna) között. Ezen a szinten lehet a legjobban szövetkezni, elérni a társultak közötti összhangot, és kibékíteni egymással a szektorokra vonatkozó, felülről lefelé irányuló prioritásokat a helyi szükségletekkel.
3. **Helyi identifikáció és mobilizáció**: a helyi emberek információ-, ötlet-, energia- és kezdeményező forrásként a helyi fejlesztés kulcsfigurái. A társadalmi tőke építése és mobilizálása, valamint a helyi tudásra és tapasztalatokra történő alapozás szükséges, de csak akkor valósítható meg, ha a helyi emberek a kérdéseket relevánsnak, sajáterő befektetésüket pedig előnyösnek és hasznosnak tartják.
4. **A helyi erőforrások értékének előnyben részesítése**: az importált nyersanyag és tőke preferálása helyett, ez biztonságosabb és fenntartható jövőt teremt a gazdasági fejlesztés számára. Ehhez a helyi erőforrások, valamint ezeknek az új üzleti lehetőségek megteremtésére való potenciáljának ismerete, és a megfelelő hozzáértés szükséges. A helyi erőforrások helyi igénybevétele biztosítja, hogy a beléjük fektetett tőke a területen belül marad és újrahasznosul.
5. **A globalizációval szembeni védelem**: a helyi sokszínűség szándékos hangsúlyozása és hirdetése, minden helyi terület jellegzetességeinek támogatása, a helyi identitás, valamint a hozzá kapcsolódó különféle minőségi áruk és szolgáltatások fejlesztése és értékesítése.

Osztható *Moseley* (2003) megközelítése, aki szerint - a fentiek figyelembe vételével - a helyi fejlesztés:

- helyi szintű törekvés a fejlesztésre, azzal a céllal, hogy a helyi problémákra megoldást keressen, a helyi erőforrásokat felértékelje (akár anyagi, humán vagy szimbolikus erőforrásról van szó), és hogy a helyi szereplőket mobilizálja (akár emberekről, csoportokról, ügynökségekről van szó);
- a helyi vidékfejlesztés tulajdonképpen vidéki jellegű helyi fejlesztés;
- a centralizált döntéshozó egységek által fentről szervezett intervenciók helyi méretűvé kicsinyítésénél több, radikálisabb, amely új célokat igyekszik elérni a fejlesztési folyamattal kapcsolatban azáltal, hogy olyan fogal-

makra koncentrál, mint a multi-dimenzionalitás, integráció, koordináció, a szubszidiaritás, és fenntarthatóság.

Összegzés helyett végszó

A tanulmánykötet jellegénél fogva is talán megengedhető, hogy egy kevésbé bevett módon és formában záruljon jelen cikk. Az elméleti háttér és a szakirodalmi kutatások rövid összefoglalása mellé kerüljön egy olyan adalék, amely talán hozzájárulhat ahhoz, hogy a kötet betöltse tényleges szerepét, és hozzájáruljon a helyi gazdaságfejlesztés jó gyakorlatához Erdélyben, a Székelyföldön. Ez az adalék egy olyan tényező, mely a térség történelmi, gazdasági és társadalmi múltjából fakadóan abszolút mértékben lokális erőforrásnak tekinthető: ez a helyi identitás megléte és minősége. A helyi identitás szerepével többen foglalkoztak már, kezdve a regionális megközelítéstől (ld. pl. Lukovics 2004) egészen a vidéki szintig (pl. Csurgó és Szatmári, 2014) terjedően. A vidékszociológiai és fejlesztéspolitikai kutatások szerint az új vidékfejlesztési rendszerben a diszkurzív stratégiák, a térségi imázsok és identitások megjelenítése és kommunikációja felértékelődött. A fogyasztókért és a fejlesztési forrásokért folytatott versenyt a megfelelő diszkurzív stratégiák és az egyes termékekről, régiókról és rurális településekről kialakított imázsok döntik el. Az imázsteremtés pedig közvetlen módon is szolgálhatja egy-egy terület, régió, település fejlesztési érdekeit (ld. erről Ray 1998, Goverde és de Haan 2002, Ploeg és Renting 2000, Szijártó 2002). Csurgó és Szatmári (2014) kutatásai azt mutatják, hogy a helyi kulturális értékek és hagyományok hozzájárulnak a helyi identitás újraértelmezéséhez, megújításához és ezek megjelennek a helyi közösségi életben. A kulturális örökség kulcsfontosságúnak tekinthető a helyi társadalom integrációjában, mivel a hozzá kapcsolódó lokális identitás elemek közösségi programokat generálnak és ezáltal hozzájárulnak a helyi közösségépítéshez. Az erdélyi tapasztalatok alapján ennek a kulturális és helyi identitásnak a rendkívül erős meglétét teljes mértékben lokális versenyelőnynek tartjuk, és mindenképpen kulcsfontosságúnak tartjuk a közeljövő fejlesztési terveinek megalapozásánál. A helyi tapasztalataink alapján a kultúra gazdasági, és azon belüli is főként turisztikai hasznosítása bár megjelenik célként a helyi fejlesztésekben, de ez még elsősorban a szimbólumteremtés és az egyedi imázs közvetítés fázisában tart, az erre szervesen épülő gazdasági tevékenységek egyelőre nem jelentek meg.

Az elkövetkező időszak fejlesztéseinél mindenképpen figyelembe kell venni annak fontosságát, hogy a helyi identitásra komplex gazdasági tevékenységek

épüljenek, hogy ezeket a fejlesztéseket ne pontszerűen, egymástól elszigetelten, esetenként egymás konkurenciájaként hajtsák végre, hogy olyan intézményeket, szervezeteket alakítsanak ki, vagy működtessenek már meglévőket úgy, hogy ezeket a beavatkozásokat és akciókat összehangoltan, egymással szinergiában tehessék meg, és mindeközben építsenek arra a rendkívül erős közösségre, mely ezeket a tevékenységeket megalapozza, támogatja, működteti, és hasznait élvezi. Mindezekhez az EU közösség vezérelt helyi gazdaságfejlesztési irányvonala kiváló alapot és forrásokat nyújthat a 2014-2020-as programozási periódusban.

Felhasznált irodalom

Bebbington A. - Perreault T. (1999): Social Capital, Development, and Access to Resources in Highland Ecuador. *Economic Geography* (4) pp. 395-418.

Cernea M. (1992): *The Building Blocks of Participation*. World Bank, Washington

Csurgó B. - Szatmári A. (2014): Vidéki kultúra, helyi közösség és lokális identitás. A kulturális örökség szerepe a lokális identitásépítésben és a helyi közösségfejlesztésben Hajdúdorogon és Hajdúhadházon. *Metszetek* (3). pp. 33-51.

de Haan L. J. (2000): Globalization, Localization and Sustainable Livelihood. *Sociologia Ruralis* (3) pp. 339–365.

Douglas D. (2005): The restructuring of local government in rural regions: A rural development perspective. *Journal of Rural Studies* (21) pp. 231–246.

EC (2005d): *1698/2005/EK - A Tanács rendelete (2005. szeptember 20.) az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról.* OJ L 277 (2005. 10. 21). Európai Közösségek, Luxemburg

http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/hu/oj/2005/l_277/l_27720051021hu00010040.pdf

European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (1999): Participation in Rural Development. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities

Garamhegyi Á. - Révész B. (2000): A területi marketing, mint az önkormányzatok versenyképességének egy lehetséges eszköze. pp. 124-137. In: Farkas B. - Lengyel I. (Szerk.): *Versenyképesség - regionális versenyképesség*. SZTE GTK Közleményei. JATEPress, Szeged

G. Fekete É. (2002): A helyi gazdaságfejlesztés mint a foglalkoztatási problémák kezelésének aktív eszköze nemzetközi tapasztalatainak összegzése. pp. 125-145. In: G. Fekete É. (Szerk.): *A tartós munkanélküliség kezelése vidéki térségekben.* MTA RKK, Miskolc-Pécs

G. Fekete É. (2005): Új esély a perifériának? *Falu-Város-Régió* (1-2) pp. 44-46.

Goverde H. - de Haan H. (2002): The politics of rural development. pp. 33-59. In: Halfacree K. - Kovách I. -.Woodward R. (eds.): *Leadership and local power in European rural development.* Aldershot: Ashgate.

Horváth Gy. (2000): Partnerség az Európai Unió regionális politikájában. *Tér és Társadalom* (1) pp. 11-26.

Káposzta J. (2007): *Regionális gazdaságtan*. Egyetemi jegyzet. SZIE GTK, Gödöllő

Kozma G. (2002): *Terület- és településmarketing*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen

Kulcsár L. (Szerk.) (2006): *Vidékfejlesztés*. (tankönyv - kézirat) SZIE, Gödöllő

Kulcsár L. (2008): *A vidékfejlesztés szociológiája*. Dialóg Campus, Budapest-Pécs

Leader+ (2005): *AVOP Leader+ - készségek elsajátítása.* Tankönyv. PROMEI Kht, Faluműhely Alapítvány, SZRVA, ZRVA

Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged

Lowe P. - Murdoch J. - Ward N. (1995): Networks in Rural Development: beyond exogenous and endogenous models. pp. 87-105. In: Ploeg J. D. van der - Dijk G. van (eds.): *Beyond modernisation: The impact of endogenous rural development.* Van Gorcum, Assen

Lukovics M. (2004): A regionális identitás szerepe a regionális gazdaságfejlesztésben. pp. 214-228. In: Czagány L. - Garai L. (szerk.): *A szociális identitás, az információ és a piac.* SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei. JATEPress, Szeged

Madarász I. (1998): A vidék- és területfejlesztés alapjai (egyetemi jegyzet). Gödöllő: GATE

Martin J. (2001) Economic and Community Development through Innovative Local Government. *Sustaining Regions* 1. (1) pp. 5-12.

McGuire M. et al. (1994): Building Development Capacity in Nonmetropolitan Communities. *Public Administration Review* (5) pp. 426-433.

Mezei C. (2006a): A helyi gazdaságfejlesztés fogalmi meghatározása. *Tér és Társadalom* (4) pp. 85-96.

Mezei C. (2006b): A települések versenyképességét befolyásoló helyi gazdaságfejlesztési gyakorlat Magyarországon. pp. 413-442. In: Horváth Gy. (2006): *Régiók és települések versenyképessége* MTA RKK, Pécs

Moseley M. J. (2003): *Rural Development Principles and Practice.* Sage, London

Murdoch J. (1995): Sustainable Rural Development: Towards a research agenda. *Regional Studies* (5) pp. 479-499..

Pap N. (2007): A kistérségek szerepe és jelentősége. pp. 103-114. In: László M. - Pap N. (szerk.): *Bevezetés a terület- és településfejlesztésbe*. Pécs: Lomart

Pálné Kovács I. (1999): *Regionális politika és közigazgatás*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs

Ploeg J. D. van der - Dijk G. van (szerk.) (1995): *Beyond Modernization: The Impact of Endogenous Rural Development*. Van Gorcum, Assen, The Netherlands

Ploeg J. D. - Renting H. (2000): Impact and potential: a comparative review of European rural development practices. *Sociologia Ruralis*, Vol. 40. (4) pp. 529-543.

Rahman A. (1993) *Peoples' Self Development: Perspectives on Participatory Action Research*. Zed Books, London

Ray C. (1998): Culture, intellectual power and territorial rural development. *Sociologia Ruralis*, Vol. 38. (1) pp. 3-21.

Rechnitzer J. (1998*): Területi stratégiák. Területi és Települési Kutatások, 12.* Dialóg Campus, Budapest-Pécs

Rechnitzer J. (2007): Az európai regionális politika és városfejlődés. *Magyar Tudomány* (6) pp. 692-703.

Ritter K. (2000): Az Önkormányzati társulások, a településközi együttműködés jelentősége a terület- és vidékfejlesztésben. *Területi Statisztika* (1) pp. 17-29.

Sprenger R.U. (2001): *Inter-firm Networks and Regional Networks. Opportunities for Employment and Enviromental Protection*. Federal Labour Office, Bonn

Swinburn G. - Goga S. - Murphy F. (2004): *A helyi gazdaságfejlesztés kézikönyve*. Bertelsmann Stiftung, Gütersloh; UK DFID, London; The World Bank, Washington, D.C.

Szijártó Zs. (2002): Turizmus és regionalizmus a Káli medencében. Egy kutatás tapasztalatai. pp. 7-21. In: Fejős Z. - Szijártó Zs. (szerk.) *Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli medencéből.* Budapest: Néprajzi Múzeum.

Terluin I. J. - Post J. H. (2001): *Key messages on employment dynamics in leading and lagging rural regions of the EU.* (Az „European Rural Development: Problems, Chances, Research Needs" c. konferencián (2001. május 7-9.) elhangzott előadás anyaga.) Agricultural Economics Research Institute LEI, The Hague. http://www.iiasa.ac.at/Research/ERD/net/pdf/terluin_1.pdf